

ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ЭНВЕР ПАШАНЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Канат Базарбаев^{1*}, Насух Гумуш², Эрен Акдениз³

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Б.Саттарханов көшесі 29, 161200 Түркістан қ, Қазақстан.) PhD, қауымдастырылған профессор, <https://orcid.org/00000003-0058-2322>, E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Б.Саттарханов көшесі 29, 161200 Түркістан қ, Қазақстан.) PhD докторант, <https://orcid.org/0000-0001-7490-4801> E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Б.Саттарханов көшесі 29, 161200 Түркістан қ, Қазақстан.) PhD докторант, <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384> E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz.

Түйіндеме. Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы мен жастүріктер қозғалысының саяси, идеялық ықпалындағы олардың бағдарламалық құжаттары, саяси күрестегі ұстанған қағидалары, жүргізген үгіт-насихат жұмыстарының сабақтастығынан аңғарылады. Ал идеядан нақты іс-әрекетке ұласқан өзара ықпалдастықты мынадай мәселелерге талдау жасау барысында көз жеткізуге болады.

Біріншіден Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстың қарулы кезеңі болып саналатын басмашылық қозғалысқа Энвер паша бастаған жастүріктер өкілдерінің тікелей қатысуы; екіншіден түркістандық қайраткерлердің басмашылық қозғалысқа саяси басшылық жасау әрекеттері. Осы факторлар арқылы екі қозғалыстың ықпалдастығы зерттеу жұмысымызда айқындалады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер пашаның орны мен рөлі ерекше еді. Ұлт-азаттық қозғалыстың бағытын өзгерткен тағы бір маңызды оқиға, ол Энвер Пашаның Түркістанға келуі болды.

Жалпы, шетелдік, Түркиялық, Орта Азиялық тарихнамаға жүргізілген талдаулар нәтижесінде Энвер пашаның тарихта алар орны мен атқарған рөліне берілген бағалар біріне-бірі кереғар, қайшылықты сипатта болды. Ал оның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы атқарған қызметі туралы көзқарастар да осы сарында айтылады. Біздің зерттеуіміздің нәтижесі бойынша Энвер Паша Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы қарулы кезеңінің дем берушісі деген тұжырым жасауға болады.

Кілт сөздер: Түркия, Орта Азия, Түркістан, Бұхара, Энвер паша, Кеңестік билік, ұлт-азаттық қозғалыс.

POLITICAL ACTIVITY OF ENVER PASHA IN THE TURKESTAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT

Kanat Bazarbayev¹ *, Nasuh Gumus², Eren Akdeniz³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan). PhD, associate professor, <https://orcid.org/00000003-0058-2322>, E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan). PhD doctoral student, <https://orcid.org/0000-0001-7490-4801>, E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (29, B. Sattarkhanov Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan). PhD doctoral student, <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>, E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz

Abstract. The political and ideological influence of the National Liberation Movement and the young turks movement in Turkestan is reflected in the continuity of their program documents, principles of political struggle, and propaganda work. And the interaction from idea to concrete action can be seen in the analysis of the following issues. First, the direct participation of representatives of the young turks led by Enver Pasha in the basmachi movement, which is considered the armed stage of the Turkestan national liberation movement; secondly, the attempts of Turkestan figures to provide political leadership to the basmachi movement. The interaction of the two movements through these factors is determined in our research work. Enver Pasha had a special place and role in the Turkestan national liberation movement. Another important event that changed the course of the national liberation movement was the arrival of Enver Pasha in Turkestan. In general, the analysis of Foreign, including Turkish, Central Asian historiography shows that the assessments of Enver Pasha's place and role in history are contradictory and contradictory. In this regard, the views on his work in the Turkestan national liberation movement are expressed. Based on the results of our research, we can conclude that Enver Pasha is the instigator of the armed period of the Turkestan national liberation movement.

Keywords: Turkey, Central Asia, Turkestan, Bukhara, Enver Pasha, Soviet power, national liberation movement

МРНТИ 03.20

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭНВЕР-ПАШИ В ТУРКЕСТАНСКОМ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ

Канат Базарбаев^{1*}, Насух Гумуш², Эрен Акдениз³

¹Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави (29, ул. Б.Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан), PhD, ассоциированный профессор, <https://orcid.org/00000003-0058-2322>, E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави (29, ул. Б.Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан), PhD докторант, <https://orcid.org/0000-0001-7490-4801>. E-mail: nasuh.gumus@ayu.edu.kz

³Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави (29, ул. Б.Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан), PhD докторант, <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>. E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz.

Аннотация. Политическое и идеологическое влияние национально-освободительного движения Туркестана и движения младотурков нашло отражение в их программных документах, принципах, которых они придерживались в политической борьбе, преемственности их пропагандистской работы. А взаимодействие от идеи к конкретному действию можно увидеть при анализе следующих вопросов. Во-первых, непосредственное участие младотурков во главе с Энвер-пашой в басмаческом движении, являющимся вооруженным этапом туркестанского национально-освободительного движения; во-вторых, попытки туркестанских лидеров обеспечить политическое руководство басмаческим движением. Через эти факторы и определяется взаимодействие двух движений в нашем исследовании. Влияние и деятельность Энвер-паши занимает особое место в туркестанском национально-освободительном движении. Еще одним важным событием, изменившим направление национально-освободительного движения, стал приезд Энвер-паши в Туркестан.

В целом анализ зарубежной, в том числе турецкой, среднеазиатской историографии показывает, что оценка места и роли Энвер-паши в истории того периода довольно противоречивы. В статье также высказывается мнение о его значении в туркестанском национально-освободительном движении. По результатам нашего исследования можно сделать вывод, что Энвер-паша стал вдохновителем туркестанского национально-освободительного движения, инициировав генезис его вооруженного периода.

Ключевые слова: Турция, Средняя Азия, Туркестан, Бухара, Энвер-паша, советская власть, национально-освободительное движение.

1. Кіріспе. Энвер паша 1921 ж. 8 қараша күні Бұхараға келді. Оның Түркістанға келетіндігін естіген халықтың қуанышында шек болмады. Бұхарада өткізген 23 күн ішінде алдынан халық үзілмеген Энвер паша бұқара халықтың үмітін оятты. Себебі, Түркістан бұл саяси шырғалаңнан тек Энвер пашаның келуімен ғана құтылуы мүмкін еді. Энвер паша Бұхараға 1921 ж. 20 қазанда келген. Оның қасында 2 түрік офицері Хажы Сами бей және Абдул Қадыр Мухиддин бей болған. Бұхарада аз ғана аялдаған Энвер паша 9 қарашада Шығыс Бұхараға барып, Қаршы қаласының төңірегінде Молла Нафис құрбашының

қосынына қосылып, оның басшылығын қолына алады. Осылайша 1921 ж. 9 қарашада Энвер паша өзінің ұлт-азаттық қозғалысқа қосылғандығын мәлімдейді (Тоған, 1994:54).

Энвер паша Түркістанға келгенде, ұлт-азаттық күрес Шығыс Бұхарада кең өріс алған болатын. Шығыс Бұхарадағы басмашылық күштерінің басым бөлігін Бұхара әмірінің сенімді адамы Ибрахим Лақайлы басқарды. Бір жағынан Түркістанға отарлық биліктен бостандық алып беруге қауыштыруға келген Энвер паша Түркістанды жеткілікті деңгейде білмейтін еді. Оның жанындағы Хажы Сами сияқты түрік офицерлері де оған дұрыс мәлімет бере алмады (Тоған, 1999:48). Мысалы, оған қол қойылмай берілген анықтамада Түркістандағы жәдидшілердің көшбасшыларының бірі Абдуррауф Фитрат айлакер, Махмуд Хожа Бехбуди азаматтық батылдықтан жұрдай, Садуллах Хожа қызғаншақ, ал Абиджан Махмуд болса өтірікші сияқты сипаттарымен көрсетілген (Yamauchi, 1995) еді.

Дегенмен, Энвер пашаның бойынан Түркістанда жеңіске жететін барлық қасиет-ерекшеліктер табатындай болып көрінеді. Қалай болғанда да Энвер паша отарлық биліктен азат етуші тұлға ретінде түркістандықтардың ерекше сый-құрметіне бөленді. Ол, сұлтандар мен халифалардың күйеу баласы әрі азаттық күрестің қаһарманы еді. Оның үстіне Энвер Паша білікті де тәжірибелі әскери қызметкер және осман әскерінің бас қолбасшысы болатын. Зерттеу жұмысымызда пайдаланған бұл деректер Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысына қуатты серпін берген Энвер пашаның қызметін жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді.

2. Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысымыздың өзектілігі Қазақстан мен Түркия арасындағы бүгінгі таңдағы ынтымақтастықтың тарихи тәжірибелерін жалпылау арқылы ұдайы дамыту мәселелерімен анықталады. Айта кету керек, Түркия мен Қазақстан мемлекеттері арасындағы тарихи байланыстар ежелгі дәуірден бастау алып, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында бұл қарым-қатынас жаңа сапаға көтерілді. Осман империясының ыдырап, жаңа Түркия Республикасының қалыптасуына негіз қалаған жастүріктер қозғалысының көтерген ұлттық-демократиялық идеясы аймақтық шеңберден шығып, өзге елдерге соның ішінде Орта Азияның тұрғындары қазақтар, өзбектер мен түркімендердің арасына кеңінен таралды. Осы жағдай Түркістандағы зиялы қауымның Түркиядағы саяси, рухани үдерістерімен таныстығын, олардың араларында саяси-идеологиялық байланыстың бар екендігін айғақтайды (Başbakanlık Devlet Arşivi 2005 ж.). Сонымен қатар, 1917 жылдан кейінгі Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының қарулы кезеңінде Энвер паша, Қожа Сами бей және Субхи бастаған біршама түрік қайраткерлері – аймақтағы тарихи мәні үлкен оқиғаларға қатысуы да осы байланыстарының бірі Түркістандық қайраткерлердің кеңестік биліктен бой тасалап Түркияда ұзақ жылдар саяси эмиграцияда болуы еді. Ұлттық элита арасындағы бір ғасыр бұрынғы осы тарихи байланыстардың тәжірибесі бүгінгі күнгі байланыстардың негізін құрайды.

Түркиялық зерттеушілер Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы тарихының шетелдік тарихнамасына алғашқылардың бірі болып назар аударды. Шетелдік тарихнаманың бұл бағыттарының қалыптасып дамуына Кеңес өкіметінің қуғын-сүргініне ұшырап, Орта Азиядан кетуге мәжбүр болған саяси қайраткерлер М.Шоқай, Б.Хайит, В.Тоған үлкен үлес қосты. Сол кездегі ұлт-азаттық қозғалыстың тікелей қатысушылары болған бұл тұлғалардың еңбектері саяси байланыстар туралы құнды естеліктерге негізделгендіктен, олар әлі күнге дейін орыс және еуропалық тарихшылардың зерттеулерінде құнды дереккөз ретінде пайдаланылуда.

Осы зерттеулерде Түркістан өлкесін кеңестендіру үдерісі мен осы жағдайға Бұқар халқының қарсылығын ғылыми талдаулардың құнды тәжірибелері жинақталған. Бұл біршама тарихшылардың зерттеу еңбектерінде кеңестік тарих ғылымының біржақтылығы, конъюнктурасы және идеологияның тарихи шындықтан маңыздырақ екендігі туралы сыни тұжырымдар қалыптасты. XX ғ.50-60 жылдары АҚШ және Ұлыбританияда ағылшын тілінде 1917 жылы Қазан төңкерісі мен Түркістан халықтарының оған деген қарым-қатынасы туралы көптеген зерттеу еңбектер жарық көрді. Бұл зерттеулердің негізгі көзі 1920-1930 жж. П.Галузо (Галузо, 1931), Ф.Божко (Божко, 1930), Т.И.Бройдо (Бройдо, 1924), Дервиш (Дервиш, 1921) «Жизнь национальностей» журналында және басқа да басылымдарда жарияланған еңбектері кеңінен қолданылады. Сонымен қатар Кеңес өкіметін қолдаған осы авторлармен қатар Кеңес өкіметіне қарсы күрескен М.Шоқай (Chokaev, 1988), Зәки Валиди (Togan, 1999: 346) еңбектері және 20-30 жж. еуропалық баспасөзде жарық көрген Түркістаннан өзге кеңестік аймақтардан шыққан басқа да мұғажырлардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Британдық-американдық тарихнаманың маңызды дереккөздерінің бірі ретінде Ж.Кастаньенің (Түркістанда жұмыс істеген француз археологы) (Castagne, 1925) еңбегі кеңінен пайдаланылған. Сол сияқты 20 ж. Орта Азияда ағылшын үкіметінің Түркістандағы әсері дипломатиялық миссиясын басқарған майор В.Бейлидің (Bailey, 1946) еңбегінде тақырыпқа қатысты көптеген құпия деректер айналымға ұсынылғандықтан құнды дереккөз ретінде қолданылды.

Зерттеу барысында индукция мен дедукция, тарихи оқиғалар мен құбылыстар туралы тарихи-салыстырмалы, жүйелі-құрылымдық, теориялық білімдер, азаттық қозғалысының жекелеген тұлғаларының қоғамдық-саяси қызметі сияқты зерттеудің жалпы ғылыми әдістері тұжырымдалған. Саяси тарих саяси және идеологиялық құбылыстардың сан алуан және қайшылықты жағдайын ескере отырып, өткеннің тарихи, саяси-әлеуметтік дәлелдерін жалпылауда барынша шынайылықты талап етеді. Сондықтан, зерттеу нысанының бірегейлігі, олардың өзара байланыстары мен ішкі тәуелділігінің ерекшеліктері ескерілді. Біз зерттеу жұмысымызда дәстүрлі тарихи танымдағы білімді толықтыратын, белгілі бір тұжырымдарды жоққа шығаратын немесе растайтын тарихнамалық талдау арқылы тарихи шындықты қалпына келтіру әдісін қолдандық.

3.Талқылау. Энвер паша Түркістанның жағдайын толық білмегендіктен стратегиялық қателіктер жасап, Бұхараның бұрынғы әмірі Әлімхан және оның

қарамағындағы Ибрахим Лақайлымен байланыс орнатады. Ферғана және Самарқан басмашылары өздері жек көретін Бұхара Әмірі бас уәзірінің көшбасшылығын мойындаудан бас тартады. Бір жағынан Әмір де жастүріктердің бұрынғы көшбасшысына күмәнмен қарайтын (Chokaev, 1988: 16). Осыған байланысты, Әмірдің сенімді адамы Ибрахим Лақайлы өзімен кездесуге келген Энвер пашаны тұтқынға алып, оның іс-әрекеттеріне бөгет болады.

Энвер пашаның тұтқынға түскендігін естіген Осман Хожа жанындағылармен ақылдаса келе Энверді құтқару үшін әскери қимыл жасау оның өміріне қауіп төнеді деп, бұл әрекетінен бас тартады. Сөйтіп Осман Хожа, Али Рыза және Даниал Бейлерді Ибрахим Лақайлыға жіберіп, оның ойын білгісі келеді. Лақайлымен кездескен Али Рыза бей, дұшпандарына қарсы ортақтаса отырып күрес жүргізуге келіседі. Осман Хожаның осындай әрекеттеріне қарамастан, Бұхара Үкіметінің мүшелері бұл жағдайға ешқандай мән берместен үнсіз қалады. Үкімет мүшелерінің көпшілігі Кеңес әскерлерін және Бұхара Коммунистік партиясын жақтады (Найт, 1997:56).

Кеңестік гегемониядан құтылып тәуелсіз мемлекет құруды армандаған Осман Хожа, Абдулхамид Ариф және Кари Абдуллахтан басқа жасбұхаралықтар Энвер пашаның бұл әрекетін құптамады. Сол кезде Үкіметте Премьер-министр міндетін атқарған Файзуллах Хожаев және оның жолдастары орыстарды үрейлендіріп алмай, олармен келісім жасаудың жолын қарастырады. Бірақ, дәулетті әулеттен шыққан Үкімет мүшелері ұлт-азаттық күрестің аңысын аңдып, қай жақ жеңсе солай қарай ойысатындықтарын білдіреді. Акчурин сияқты бұхаралық коммунистер орыстармен бірге Энвер пашаға қарсы шығуды ойлады. Заки Валиди Тоғанның сөзіне қарағанда, Энвер паша ортақ конгреске шақырған кезде Түркістанның түкпір-түкпірінен өкілдер келгенімен Бұхара зиялылары бұл үндеуге жауап бермейді. Тоған мұның себебін, жасбұхаралықтардың көпшілігінің діндарлар мен саудагерлердің баласы болып, олардың қарулы күрестен гөрі саяси күресті қалауымен байланыстырады (Togan, 1981:152).

Тоған бұл күреске қатыспайды, ол Энвер пашаға Түркістаннан Ауғанстанға кетуге ұсыныс жасайды. Заки Валиди Тоған Энвер пашаға жазған хатында большевиктердің оппозициялық орыс төңкерісшіл ағымдарымен, эсерлермен ынтымақтастық құруға дайын екендігі, мәжбүр болған жағдайда ұсыныс-талаптарын қабылдайтындығы айтылады. Сондай-ақ ұлттық Қызыл әскерге арқа сүйеген Түркістан Кеңес Үкіметі ынтымақтастық орнатуды жөн тапса, большевиктермен де тіл табыса алатындықтары сөз етіледі. Бұл күреске Энвер паша араласатын болса, Түркістан қозғалысы панисламистік қозғалысқа айналып, Түркістандағы орыстардың ұлттық мақсаттарына жетуі үшін большевиктердің төңірегіне топтасуына себеп болуы мүмкін делінген (Есмағамбетов, 2008). Осман Хожа 1921 ж. 10 желтоқсан күні Душанбеде Қызыл әскер қолбасшыларын коктейль ішуге шақырған кезде, оларға орыс әскерлерінің қару-жарақтары мен оқ-дәрі сақталған қоймаларын тапсыру туралы құжаттарға қой қойғызады. Душанбедегі ескі оқу ғимараты қоршауға алынып, ол жердегі әскерлерге қолбасшылары қол қойған құжат көрсетіліп, олар оқ-дәрі сақталған қоймаларды тапсырады (Красный архив, 1931). Бірақ, ескі аурухана ғимаратына

орналасқан 1000-ға жуық орыс әскерлері мұны естіген кезде қалада қарулы қақтығыстар басталады. Қиын жағдайға тап болған Осман Хожа Ибрахим Лақайдан көмек сұрайды. Көмекке келген Лақайдың адамдары қаланы тонағаннан кейін қайта оралады. Бір жағынан Қызыл әскер, екінші жағынан Лақайдың адамдары ізіне түскен Осман Хожа Энвер пашаны құтқару үшін Көктасқа қарай бет алып, бауырларының қанын төгуге жол бермеу үшін өзінің штаб-пәтерін құрып, осында тұрақтайды.

Оған жаңа әскерлер келіп қосылады. Осы кезде Ауғанстан патшасы Аманулла ханның қысым көрсетуіне байланысты Бұхара әміршісі Алим хан Ибрахим Лақайға хат жазып Энвер Пашаны тұтқыннан әзер құтқарады. Сөйтіп, Энвер паша қарамағындағы барлық әскерлерімен 1922 ж. 22 қаңтар күні таңға жақын Душанбеге шабуыл жасайды. Орыс әскерлері қаланы тастап шығуға сынай танытқанымен паша олардың берілуін талап етеді. Орыстар қаланы тастап қаша бастайды. Осы кезде Энвер пашаның әскеріне 450-500 адамнан құралған тағы бір топ келіп қосылады. Минтепеді қашып бара жатқан орыстардың жолын кескен паша, қызылдарды осылайша ойсырата жеңеді. Осы соғыста Энвер пашаның әскерлеріне келіп қосылғандардың арасында Бұхара Үкіметінің Қорғаныс министрі, жәдидші Абдулхамит Ариф те бар еді.

Қызыл әскер бөлімшелері Энвер пашаға қарсы шабуылдарын маусым айында күшейтіп, 20 шілде күні Белживанды басып алады. Энвер пашаның әскерлері Белживан маңындағы қорғаныс шебінде қалып, ал өзі 30 адаммен Белживанға жақын жердегі Обдора ауылына қарай шегінеді. Энвер паша 1922 ж. 4 тамыз күні Құрбан айт мерекесін өткізуге келген Обдора ауылында болған шайқаста қаза табады (İmzasız, 1933: 39). Энвер пашаның қайтыс болғандығын естіген жәдидшілер қатты қайғырып, қара жамылып оны аза тұтады. Жәдидші ақын Чолпан осы оқиғаға байланысты жазған «Белживан» атты өлеңінде өзінің көңіл күйін «Тарихты қып-қызыл қанға бояған, халықтың соңғы үмітін қанға бояған Белживан» деп жеткізеді.

Жасбұхаралықтардың арасынан шыққан коммунистерден құралған Бұхара Халық Республикалық Үкіметі Энвер пашаның өлімін орыстармен бірге тойлайды. Сонымен қатар осы шайқасқа қатысқан 49 кеңес жауынгерлері Бұхара Үкіметінің Қызыл жұлдыз орденімен марапатталады.

Түркістандағы кеңеске қарсы жасырын саяси қозғалыстың басында болған Уалиди Тоған Энвер пашаның өлімінен соң ұлттық күштердің дағдарып қалғанын айтады. 1922 ж. 18–20 қыркүйегінде Түркістан ұлттық қозғалысының съезін өткізуді жоспарлайды. Осы жағдайға байланысты Заки Валиди Тоған Түркістаннан Әлихан Бөкейхан, Тұрар Рысқұлов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхамеджан Тынышбаев, өзбектерден Мұннавар қары және Бұхаралық Хакимзаде мен Мырза Абдулқадыр Мухиддин, Түркіменстандық Какажан Бердиев сияқты белгілі саяси қайраткерлердің Кеңестің үнемі қадағалауында болған соң, бұл съезге келе алмайтындықтарын жазады (Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2008). Осындай себептермен де съезге қатысушылардың саны 10–15 адаммен ғана шектелген.

Ендігі мәселе Энвер пашаның кеңестік билікпен қатынасы жөнінде І дүниежүзілік соғыста Осман империясының жеңілуі себебінен Энвер паша мемлекеттік биліктен кетуге шешім қабылдап, Бірлік және даму партиясының жетекшілері Энвер, Талат және Жемал бейлер неміс су асты кемесімен 1919 ж. қаңтарында Берлинге келеді. Энвер паша Берлинде кеңестік Ресейдің саяси қайраткерлерінің бірі Карл Радекпен танысып, сол арқылы Мәскеумен байланысқа шығады (Красный архив, 1929). Радек жастүріктер қозғалысының осы жетекшілерімен ағылшындарға қарсы бірлесе күрес жүргізу туралы келіссөз жүргізеді. Талат паша большевиктердің мұсылмандарға берген уәделерін орындамай, патшалық биліктің шовинистік саясатын қолдауға көшкендерін алға тартып, ұсынысты қабылдамайды. Ал Энвер және Жемал пашалар 1920 ж. басында Мәскеуге барып, кеңестік биліктің жоғары дәрежелі басшылар тарапынан ықыласпен қабылданған (Kosaoglu, 2001:256).

4. Нәтижелер. Кеңес Одағына келген Энвер паша 1920 ж. жазында большевиктердің қолдауымен «Ислам бірлігі және төңкеріс қоғамымы» атты ұйым құрады. Большевиктер шығыста ағылшындарға қарсы Энвер пашаның мүмкіндіктерін пайдалану және мұсылмандар арасында коммунистік идеяларды тарату үшін осы ұйымның әрекеттерінен үлкен үміт күтті. 1920 ж. тамызында Чичериннің Бакуде өтетін Шығыс халықтарының құрылтайына шақыру алған Энвердің құрылтайға қатысуын кейбір әзірбайжандық коммунисттер сынға алады. Әзірбайжан Халық Ағарту комиссары Буниатзаде Энвер пашаның неміс үкіметімен бірлесе жұмыс істеп, неміс империализміне жәрдем көрсетіп жүргенін айтады. Осыған байланысты Энвер паша сөз сұрайды. Құрылтай басшысы Зиновьев Энвер пашаға баяндамасын оқуға сөз рұқсат бермейді, оның орнына басқа кісі сөз сөйлейді, онда құрылтайды ұйымдастырушыларға алғысын білдірген соң, Осман мемлекетінің І Дүниежүзілік соғыстағы жағдайы баяндалып, Османлының патшалық Ресей мен Ұлыбританияға қарсы Алмания жағында болуы мәжбүрліктен туындағанын, Алманияның басқаларға қарағанда Османлының тым құрығанда өмір сүру құқын мойындағанын тілге тиек етеді (Науит, 1997: 128).

Кеңестік биліктің жергілікті халықтарға жасаған озбырлығын Бұқара әмірлігінің тәжірибесінен де көреміз. 1920 ж. қыркүйегінде Түрккомиссияның араласуымен Бұхар әмірлігінің аумағында Бұхар Халықтық Кеңестік Республикасы (БХКР) құрылды. Кеңестік үлгідегі ұлттық мемлекеттілік құрудың мысалдарының бірі ретінде бұл әрекет саяси қитұрқылықпен іске асқанына көз жеткіземіз. Түрккомиссияның қаржылық қолдауымен Бұхара коммунистік партиясының ұйымдары Әмір Сейіт Әлімхан үкіметіне қарсы көтеріліс ұйымдастырып, РКФСР үкіметінен әскери көмек сұрады. Бұхара операциясының нәтижесінде Түркістан майданының әскері әмір әскерін талқандалып, әмір үкіметі қазынасының алтын қоры Ташкентке жөнелтілді. Осы оқиға жөнінде Молотов Чичеринге жазған хатында Бұхарада орын алған революция кезінде өздерінің бөлімшелерінің тонаушылықпен айналысқанын, мұнан кейін Бұхараға тиесілі көптеген құнды заттардың Ташкентке әкетілгендігін баяндайды. Осы оқиға бүкіл Шығысқа тарап, Кеңестік биліктің абыройына нұқсан келтірді

(Тұрсын, 2006). Төңкеріс барысында 1920 ж. қыркүйегінде Бұхарада бірыңғай коммунистерден тұратын Бүкілбұхарлық Революциялық комитет және коммунистермен бірге ұлттық ұйымдардың өкілдерінен құрылған Халық Комиссарлар Кеңесі түрінде екі үкімет құрылды. Жасбұхаралықтардың беделі коммунистерден әлдеқайда жоғары болғандықтан да большевиктер үкімет құрамын жасақтауда осындай ымырагершілік жасады. Бұндай жағдай БХКР ұлттық басқару элитасының арасындағы өзара алауыздық пен саяси тұрақсыздыққа әкеліп соқты.

Кеңестік билік Бұхар үкіметіне әскери ықпал жасай отырып, оған қомақты қаржылай көмек көрсеткен екен. Бұхар экономикасына 1920 ж. соңынан 1921 ж. ортасына дейін 4 млрд руб. қаржы құйылғанына, 1921 ж. 4 наурызында Ресей және Бұхар үкіметтері арасындағы одақтық және экономикалық келісімге сәйкес қаржылық көмек мөлшері ай сайын 2 млрд. руб. жеткенімен (Большевистское руководство, 1996: 245) елдегі кеңестік қайта құруларды жергілікті үкімет те, халық та қуаттамады. Осындай саяси өлара кезеңде, яғни 1922 ж. көктемінде Энвер пашаның кеңес өкіметіне қарсы лагерьге өтіп, Мәскеуден Орта Азияға келуіне байланысты шиеленісті.

Энвердің Бұхараға келуі саяси алауыздық жағдайындағы үкіметтің жікке бөлінуін тездетті. Жалпыбұхарлықтардан құрылған революциялық комитеттің төрағасы Мырза Мұхитдиновтың Энвер паша жағына өтуі жағдайды одан әрі ушықтырды. Осы уақытта Бұхар мәселесімен тікелей айналысатын Түрккомиссия өкілі В. Цукерман РКФСР-дың Ауғанстандағы елшісі В. Раскольниковке жолдаған жеделхатында Энвердің аумақтағы кеңес әскеріне қарсылық көрсетіп, олардың өз еркімен Орта Азиядан шығуын сондай-ақ түркістандықтар мен бұхарлықтардың өз тағдырын өздері басқаруына мүмкіндік беруді талап еткендігін айтылады (Сборник материалов судебных процессов над алашевцами, 2011: 15-16).

19 наурыз 1922 ж. Ф.Ф.Раскольниковтың Л.М. Караханға жазған хатында Энвер пашаның Кавказдан Каспийге дейінгі аймақта жаппай көтерілістің жоспарын жігерлі түрде іске асырып, Шығыс Бұхара мен Ферғанадағы ұйымдастырушылық жұмыстары аяқталған соң Энвер алғашқы кезде Түркістанның әлдебір пунктінде көтеріліс бастап, оны кеңейтумен бір мезгілде партизандық шабуылдар арқылы темір жолдарды бүлдіру әрекетін хабарланған. 1922 ж. ақпанында ауған жағының қолдауымен Энвер пашаның күштері Душанбе қаласын басып алып, ендігі кезекте Бұхараға шабуылға дайындала бастаған болатын.

Қалыптасқан саяси дағдарысқа байланысты Бұхар үкіметінің төрағасы Ф. Ходжаев Мәскеуге барып, қиын жағдайдан шығудың жолдарын жоғары деңгейдегі кездесулерде талқылауға қатысады. Сталиннің өзі Ф. Ходжаевпен бетпе-бет сөйлеседі. Мәскеу сапарынан оралған оны Бұхарада үкімет құрамындағы асқынған алауыздық күтіп тұрған еді. Оның жоқ кезінде басмашылар Бұхара түбіне дейін келіп, қала көшелерінде Энвер пашаның адамдары емін-еркін жүрген. Орталық Комитет құрамындағы солшыл коммунистердің тең жартысы Халық Комиссарлар Кеңесінен бас тартқандығын

Мәскеудің Бұхарадағы эмиссары Я.Х.Петерс Сталинге шұғыл түрде баяндап, саяси ахуалды ауыздықтап, Мәскеудің саясатын іске асыру үшін бірнеше ұсыныстар жасап жеделхат жолдайды. Жеделхат мазмұнында Бұхар Республикасының дербестігіне қол сұғу арқылы үлкен қателікке жол беріліп жатқаны және осы арқылы тұрғындарды орыстарға қарсы айдап салып, Энвердің басқыншылығына сылтау тауып беріліп жатқандығы баяндалады (Тұрсын, 2006:150). Түркістан мен Бұхара, Хорезмде революциялық қайта құру саясатын барынша сақ жүргізу туралы ұсыныстар аз емес болатын. Керісінше, Бұхара Республикасы үкіметі басшыларының пікірі жоғарыдағы көзқарастан өзгеше болатын. Ф.Ходжаев Бұхарадағы саяси жағдайға талдау жасап, 5 сәуір күні Сыртқы істер халық комиссариатына, Караханның атына хат жолдайды. Ол өз кезегінде бұл хатты Сталинге табыс етеді. Хатта Ходжаев Шығыс Бұхарадағы басмашылыққа шынайы баға беріп, оны Энвердің қозғалысы деп атайды. Өйткені басмашылардың басшылары арасында тұрақты әскері ең көбі әрі ықпалдысы Энвер паша болған. Ол басмашылардың негізгі күші 3-4 мыңдық қарулы адамнан тұратындығы, ал қалған 10-12 мыңы ала-құла тобыр екендігін айтып, басмашылар туралы дақыртты сейілтуге әрекет жасайды. Екінші мәселе бойынша қалыптасқан жағдайдан шығу үшін саяси және әскери тұрғыда не істеу керек екендігіне тоқталады. Оның ойынша бұл істі қиындықсыз және ешқандай шығынсыз іске асыруға болады деп экономикалық тетіктерді іске қосу жолдарын көрсетеді. Хаттағы үшінші мәселе ретінде басмашылықты тек әскери шаралармен жоюға болмайды деп үзілді-кесілді тұжырым жасайды және оны бейбіт жолмен реттеудің шараларын ұсынады. Осындай жағдайда Түрккомиссия мен жергілікті элита өкілдерінің мәселеге қатысты көзқарастарының әртүрлілігі және қолындағы мәліметтердің нақты тұжырым жасауға жеткіліксіздігіне байланысты Сталин 21 сәуірде «Бұхара мен Ферғанадағы басмашылық қозғалыстарды шұғыл түрде басу» мәселесін зерттеу үшін Г.Орджоникидзені Ташкентке арнайы іссапарға жібереді. Орджоникидзе Ташкентке кең өкілеттікпен келіп, Сталиннің талап еткен мәселелеріне объективті жауап іздеп, 12 мамырда Сталинге жолдаған хатында «Бұхарадағы жағдайды бүкіл халықтық көтеріліс деп сипаттауға болады. Мәліметтерге қарағанда, Бұхарада Энвер пашаның басшылығымен ұйымдасқан көтеріліс сипат алды. Көтерілістің кең ауқымда өріс алуына қазіргі үкіметтің дәрменсіздік танытуы осы себептен киіммен, тамақпен жабдықталмаған біздің адамдарымыздың тонаушылық әрекеттері негіз болды. Жағдайды тұрақтандыру үшін уақыт өткізбей тез арада Энвердің көзін құрту керек, оған дайындық жүргізілуде (Сборник материалов судебных процессов над алашевцами, 2011: 152) деп нақты мәселелерді шешуге байланысты өз ұсыныстарын білдірген. Бұл тұжырымнан Ленин бастаған кәсіби революционерлердің өз саяси қарсыластарын террор арқылы жою тәсіліне баса мән бергенін аңғарамыз. Бұл деректер Белживанда көз жұмған Энвер өлімінің құпиясын ашуға бағыт сілтейтіндей.

5. Қорытынды. Энвер паша туралы қалыптасқан тарихнамалық әдебиеттерден ол саяси көзқарастары мен іс-әрекеттерінде қарама-қайшылығы мол күрделі тұлға болып танылады. Шетелдік, Түркиялық, Орта Азиялық

тарихнамаға жасалған талдаулар көрсеткеніндей Энвердің тарихта алар орны мен саяси рөліне берілген бағалар біріне-бірі қайшылықты, кереғар сипатта кездеседі. Ал Энвер пашаның Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы атқарған қызметі туралы көзқарастар да осы сарында айтылады.

Егер, Энвер паша кеңестердің оғынан өлмегенде, кеңес әскері Батыс майданда жеңіске жетіп, солдаттарын Түркістанға жібермегенде, тамыз айының соңында Ташкент, Ашхабад темір жолы толығымен жабылған болар еді, ал Хиуа, Бұхара және Бұхарада қызыл әскер қатарында көптеген мұсылмандар басмашылар жағына шыққан болар еді. Уалиди Тоған Энвер пашаның түркі ұлтын құтқару үшін жанын беруге дайын болғандығын алға тартады. Ол шын мәнінде идеалист еді және оның Түркістан жері үшін өлуге дайын екендігі шынайы болатын. Бәрі де оның қалағанындай болып шықты. Оның аты Түркістанның тарихына еніп, мәңгілік есте қалды. Уалиди Тоған Жамал пашаны Энверге мүлдем қарама-қарсы тұлға ретінде сипаттайды. 1921 ж. Жамал паша Уалиди Тоғанға Кабулдан хат жазып, басмашыларды кеңестермен келіссөзге келуге шақырады. Кейін олардың бәрін ағылшындарды Үндістаннан қуу жолында бірігулері үшін Ауғанстанға шақырады. Осылайша ол басмашылар арасында басқыншылық идеяға берілген арманшыл адам ретінде танылады. Жамал паша да идеалист болатын, бірақ Энвер пашаның идеалистігі кіршіксіз еді.

Біздің зерттеулік жұмысымыздың қорытындысы негізінде Энвер Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы қарулы кезеңінің дем берушісі деген тұжырым жасаймыз. Оның үстіне Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыспен, бірге қазақ ұлттық элитасының өкілдері М.Шоқай, С.Қожанов, Ғ.Бірімжанов, Д.Әділов және т.б. қайраткерлердің тағдырына тікелей ықпалы болған Энвер пашаның тұлғасын Отан тарихының құрамында қарастыруымыздың қажеттілігі айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Божко – *Божко Ф.* Гражданская война в Средней Азии. Ташкент: УзГиз. 1930.

Бройдо – *Бройдо Г.И.* Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году. *Новый Восток.* Книга 6. 1924. 187 с.

Bailey– *Bailey F.M.* Mission to Tashkent. London: Jonathan Cape, 1946. 312 p.

Başbakanlık Devlet Arşivi 2005 – Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü. Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). 2005. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70.

Большевистское руководство, 1996 – Большеви́стское руководство. Переписка. 1912-1927. Сб. док. М.: РОССПЭН. 1996. 783 с.

Дервиш – *Дервиш Т.* Ферганская проблема // Военная мысль. 1921. № 3-4.

Движение Алаш, 2011 – Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. В 3 томах. Алматы: Ел-шежіре. Том. I. 2011. 428 с.

Есмағамбетов – *Есмағамбетов К.Л.* Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы және қоғамдық болмысы). Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 504 б.

Галузо – Галузо П. За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии. (К 15-летию восстания) // Туркменоведение. 1932. № 7- 9.

İmzasız, Basmaçılıq 1933 – İmzasız, Basmaçılıq. (1918-20.02-1933) // Yaş Türkistan, Fevral, 1933. 39 p.

Красный архив, 1929 – *Красный архив*, 1929. Том 34.

Красный архив, 1931 – *Красный архив*, 1931. Том 1 (44).

Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы – Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Көп томдық. Ред. М.Қ.Қойгелдиев. 10-том. Тұтас Түркістан идеясы. Астана: Астана полиграфия, 2008.130.б.

Castagne – *Castagne J.* Les Basmachis; le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale. Paris: Éditions E. Leroux, 1925. 88 p.

Chokaev – *Chokaev M.* Türkistan'da Basmacı Hareketi. *Türkistan*. 1988. p. 16.

Kocaoglu – *Kocaoglu T.* Turkistanda Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900 - 1924. Haarlem: SOTA, 2001. 256 p.

Тұрсын – *Тұрсын Х.* Энвер пашаның Кеңестік билікпен арақатынасы // Ізденіс - Поиск. 2006. №3. 37 б.

Тұрсын – *Тұрсын Х.М.* Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты. Алматы: Нұрлы әлем, 2006. 128 б.

Тоган – *Тоган З.* Воспоминания: Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Книга I. Уфа: Китап. 1994. 400 с.

Togan – *Togan. Z.V.* Hatıralar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999. 346 б.

Togan – *Togan Z.V.* 1942 - 1947. Bugunku Turkili (Turkistan) ve yakin tarihi diger musluman dogu turklerinin milli varlik ve kultur mucadeleleri. Istanbul: Enderum kitabevi, 1981. 969 p.

Yamauchi – *Yamauchi M.* Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul: Bağlam yayınevi, 1995. 49 p.

Hayit – *Hayit B.* Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi, 1917-1934, Ankara: Türkiye diyanet vakfi yayınları, 1997. 368 p.

References

Alash movement. Collection of materials of trials of Alash people. Three volumes. Almaty: El-shezhire. Vol. I. 2011. 428 p. (In Kaz.)

Bailey F.M. Mission to Tashkent. London: Jonathan Cape, 1946. 228. p. (In Eng).

Bolshevik leadership. Correspondence. 1912-1927. Documents. M.: ROSSPEN, 1996. 783 p. (In Rus).

Bozhko F. Civil War in Central Asia. Tashkent,.UzGIZ. 1930. (In Rus).

Broido, G.I. Materials for the history of the uprising of the Kirghiz in 1916. *New East*. Prince. 6. 1924. (In Rus).

Chokaev M. Basmacı' Movement in Turkestan (trans. E.B. Özbilen). *Türkistan*: 1988. P. 16. (In Eng).

- Castagne, J. Les Basmatchis; le mouvement national des indigenes d'Asie Centrale. Paris: Éditions E. Leroux, 1925. 88 p. (in French).
- Dervish, T. Fergana problem. *Military Thought*. 1921 (3-4). (In Rus).
- Esmagambetov K.L. A person recognized by the world (M. Shokai's worldview and social identity). Almaty: Dyke-Press, 2008. 504 p. (In Kaz.)
- Galuzo, P. For the Bolshevik concept of the 1916 uprising in Central Asia. (To the 15th anniversary of the uprising). *Turkmen studies*. 1931 (7-9). (In Rus).
- Hayit B. Basmacılar: History of the Turkestan National Struggle, 1917-1934. Ankara: Turkey Diyanet Foundation Publications, 1997. 368 p. (in Turk).
- Kazakh National Liberation Movement. Multi-volume. Editor M.K. Koigeldiev. Vol. 10. The idea of a whole Turkestan. Astana: Astana Polygraphy, 2008.130 p.
- Kocaoglu T. Innovation Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924. Haarlem: SOTA. 2001. 256 p. (in Eng).
- Prime Minister's General Directorate of State Archives. Ottoman-Turkist Relations (XVI-XX Centuries). Ankara: Ottoman Archives Presidency Publication, 2005. Nr 70.(in Turk).
- Red archive. Moscow:1931. Vol.1 (44). P.16 (In Rus).
- Red archive. Moscow:1929. Vol. 34. p. 54. (In Rus).
- Tursun H. Enver Pasha's relationship with the Soviet authorities. *Izdenis - Poisk*. 2006 (3). P.37. (In Kaz.)
- Tursun H. Turkestan National Liberation Movement and Turkestan Mukhtariat. Almaty: Nurly Alem, 2006.128 p. (In Kaz.)
- Togan Z. Memoirs: The struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and the preservation of culture. Book I. Ufa: 1994. 400 p. (In Rus).
- Togan Z.V. Memories, Ankara: Turkish Diyanet Foundation Publications, 1999. 346 p. (in Turk).
- Togan Z.V. National existence and cultural struggles of today's Turkic (Turkistan) and other Muslim Eastern Turks in recent history. Istanbul: Enderum bookstore, 1981. 312 p. (in Turk).
- Unsigned, Publishing (1918. 20. 02 - 1933). Young Turkistan. p.39. (in Turk).
- Yamauchi M. The Displeased Man-Enver Pasha. From Turkey to Turkestan. Istanbul: Context publishing house, 1995. 49 p. (in Turk).